

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

**ISSN 2518-7732 (Print)
ISSN 2518-7740 (Online)**

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ЛІТОПИС

Збірник наукових статей

Випуск 14

**ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
2018**

УДК 94(477)
П 27

Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 14 / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – 138 с.

Заснований у 2011 р. Засновник – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ № 19105-7895 Р від 5.06.2012 р.

Зареєстрований як наукове фахове видання України зі спеціальності «Історичні науки» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4.07.2014 р.).

Редакційна колегія: Коцур В. П., доктор історичних наук, професор (головний редактор); Демуз І. О., доктор історичних наук, доцент (заступник головного редактора); Товкун Л. П., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар); Гончаренко О. М., доктор історичних наук, професор; Коцур А. П., доктор історичних наук, професор; Коцур Н. І., доктор історичних наук, професор; Ластовський В. В., доктор історичних наук, професор; Орлик В. М., доктор історичних наук, професор; Шевчук В. П., доктор історичних наук, професор.

Міжнародна редакційна колегія: Мокляк Я., доктор історичних наук, професор (Польща); Філіпов К., доктор історичних наук, професор (Польща).

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 4 від 26 листопада 2018 р.).

Збірник уміщує статті з актуальних проблем суспільно-політичної, соціально-економічної історії України, повсякденної, інтелектуальної історії, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, загальної історії, історії науки й техніки, краєзнавства, подаються рецензії на наукові праці, посвяти.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників музейних установ та ін.

УДК 94(477)
П 27

© Кафедра історії та культури України,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди», 2018

**PEREIASLAV-KHMELNYTSKYI
HRYHORII SKOVORODA STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY**

HISTORY AND CULTURE OF UKRAINE DEPARTMENT

**ISSN 2518-7732 (Print)
ISSN 2518-7740 (Online)**

PEREIASLAV CHRONICLE

Collection of scientific articles

Issue 14

**PEREIASLAV-KHMELNYTSKYI
2018**

Pereiaslav Chronicle: collection of scientific articles. Issue. 14 / [edit. board: Kotsur V. P. (editor in chief) and others]. – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2018. – 138 p.

*Founded in 2011, the founder Pereiaslav-Khmelnyskyi
Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University
Certificate of registration of mass media KV № 19105-7895 P from 5.06.2012.
It is registered as a scientific professional edition of Ukraine
on the specialty «Historical Sciences» (Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 793 from July the 4th, 2014).*

Editorial board: Kotsur V. P., Doctor of Historical Sciences, Professor (editor in chief); Demuz I. O., Doctor of Historical Sciences, Assistant Professor (deputy editor); Tovkun L. P., Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor (executive secretary); Honcharenko O. M., Doctor of Historical Sciences, Professor; Kotsur A. P., Doctor of Historical Sciences, Professor; Kotsur N. I., Doctor of Historical Sciences, Professor; Lastovskyi V. V., Doctor of Historical Sciences, Professor; Orlyk V. M., Doctor of Historical Sciences, Professor; Shevchuk V. P., Doctor of Historical Sciences, Professor.

International editorial board: Mokliak Ya., Doctor of Historical Sciences, Professor (Poland); Filipov K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Poland).

Recommended for publication by the Academic Council of the Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University (protocol № 4 of november the 26nd, 2018).

The collection contains articles on topical issues of socio-political, socio-economic history of Ukraine, everyday, intellectual history, historiography, source studies, special historical disciplines, general history, history of science and technology, regional studies, reviews on scientific works, dedications.

For scientists, lecturers, post-graduate students, employees of museum institutions and others.

3. Lastovskyi V. (2008) *Mizh suspilstvom i derzhavoiu* [Between society and the state]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Lastovskyi V. (2017). *Rosiiska «Pravoslavnaia entsyklopedyia» yak zasib falsyfikatsii istorychnoi informatsii* [Russian «Orthodox Encyclopedia» as a means of falsifying historical information], *Pravoslavia v Ukraini*. 2, 365-372 [in Ukrainian].
5. *Povist vremianykh lit* (1990). [The Tale of Born Years]. Kyiv [in Ukrainian].

Одержано 28.09.2018.

УДК 930(477.4) «18/19»

Ярмошик Іван,

доктор історичних наук, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства, професор,
e-mail: spec.istor@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-8595-3932>
ID: H-5777-2016
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
м. Житомир, вул. Київська 74, кв. 94, 10012

Yarmoshic Ivan,

Dr. habil., History,
Head of Department of Special Historical and Legal Science, professor,
e-mail: spec.istor@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-8595-3932>
ID: H-5777-2016
Zhytomyr Ivan Franko State University,
apt. 94, Kyivska str., 74, Zhytomyr,
10012, Ukraine

«Latopisec albo kroniczka...» Йоахима Єрлича як джерело до історії України xviii ст.

У статті проаналізовано твір православного шляхтича з українських земель, які входили до складу Речі Посполитої, – Йоахима Єрлича «*Latopisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów...*», у якому висвітлені події 1620–1673 рр., від часів Хотинської війни до правління короля Міхала Корибути Вишневецького, котрі відбувалися переважно на землях Волині, Київщини та інших регіонах Речі Посполитої.

У дослідженні використані методи історіографічного аналізу та синтезу, історико-оглядовий, порівняльно-історичний, біографічний методи, за допомогою яких проаналізовані погляди Й. Єрлича на важливі події українського життя XVII ст.

Констатовано, що дослідники, як польські, так і українські, починаючи від середини XIX ст., приділяли певну увагу постаті Й. Єрлича, його родоводу. Однак вищезгадана його праця іще не була предметом спеціального історіографічного аналізу. Доведено, що «*Latopisec albo kroniczka...*» Й. Єрлича є важливим твором української історіографії. Встановлено, що він зберігає важливе значення як джерело для вивчення, у першу чергу, суспільної атмосфери того часу, у ньому відображені думки свідомого, освіченого, патріотично налаштованого щодо Речі Посполитої, обивателя Київщини та Волині про суспільні, політичні, військові події Речі Посполитої упродовж 1620–1673 рр. Зокрема, простежується еволюція його поглядів на історію українського козацтва, визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, висвітлені військові сутички наступних часів, період «Руїни». На його сторінках опубліковано низку офіційних угод козаків із владними структурами Речі Посполитої. Зміст твору містить чимало побутової інформації з тогочасного життя шляхти українських земель, засвідчує суспільну атмосферу серед місцевого населення, подає характеристики відомих діячів Речі Посполитої, в тому числі й королів. Зроблено висновок, що твір Й. Єрлича залишається важливим об'єктом спеціального дослідницького інтересу, заслуговує на переклад і публікацію сучасною українською мовою.

Ключові слова: Й. Єрлич, «*Latopisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów...*», Річ Посполита, Волинь, Київщина, українське козацтво.

Yoakhim Yerlich «Latopisec albo kroniczka ...» as record to the history of Ukraine in the XVIII century

The article deals with the work of an Orthodox gentry from the Ukrainian lands, which were part of the Commonwealth, Joachim Yerlych «*Latopisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów...*», that describes the events of 1620 - 1673, from the times of the Khotyn War to the Michail Korybut Vishnevetsky reign, which took place mostly on the lands of Volyn, Kyiv region and other regions of the Commonwealth.

The paper uses the methods of historiographical analysis and synthesis, historical-review, comparative-historical, biographical methods by which Y. Yerlych's points of views concerning important events of Ukrainian life of the seventeenth century are analyzed.

It was stated that researchers, both Polish and Ukrainian, from the middle of the nineteenth century paid particular attention to the person of J. Yerlych, his genealogy. However, the aforementioned work was not yet the subject of a special

historiographical analysis. It is proved that J. Yerlich «Latopisec albo kroniczka ...» is an important work of Ukrainian historiography. It remains an important record for studying, first of all, the social atmosphere of the time, reflects the thoughts of conscious, educated, patriotically minded to the Commonwealth, inhabitant of the Kyiv and Volyn region concerning the social, political, military events of the Commonwealth during 1620 - 1673 years. «Latopisec albo kroniczka ...» described the evolution of his views about the history of the Ukrainian Cossacks, the B. Khmelniysky liberation war of the Ukrainian people and the military conflicts of the following times, the period of the «Ruins». Number of official Cossack agreements with the authorities of the Commonwealth has been published. The content of the work contains a lot of current information about the gentleness of Ukrainian lands, shows the social atmosphere of the local population, presents the characteristics of the famous persons of the Commonwealth, including the kings. It is concluded that J. Yerlich's work remains an important subject of special research interest, deserves translation and publication in modern Ukrainian.

Key words: J. Erlich, «Latopisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów ...», Commonwealth, Volyn, Kyiv region, Ukrainian Cossacks.

Важливе значення як джерела для вивчення історії України мають хроніки та мемуарні твори освічених мешканців українських земель, які входили до складу Речі Посполитої. У них відображено чимало цікавих аспектів української історії. Малознаною донині історіографічною та джерельною пам'яткою вітчизняного минулого залишається твір шляхтича волинської та київської земель Йоахима Єрлича. Його рукопис був знайдений поміж паперами польського історика початку XIX ст. Яна Альбертранді. Повідомлення про знахідку цього твору було опубліковано у науковому часописі «Biblioteka Warszawska» [11] як про важливе історіографічне відкриття й відмічено, що твір містить чимало подробиць про часи правління трьох королів династії Вазів і Міхала Корибути. У наступному випуску цього ж часопису опубліковано статтю про Йоахима Єрлича авторства Казимира Войцицького, котра була написана на основі тих біографічних даних про свій родовід, які повідомив сам Й. Єрлич на сторінках хроніки [18], пізніше цю ж статтю К. Войцицький помістив як вступ до виданого у 1853 р. твору Й. Єрлича [12]. Пізніше його фрагменти публікувалися у «Военно-историческом вестнике» за 1910 р. Український історик Орест Левицький видрукував його у збірнику «Южнорусские летописи» у 1916 р. [15].

Поява цього твору привернула увагу істориків. Перший його видавець К. Войцицький відгукнувся, що цей твір збагатив польську історію новими деталями, а на деякі дасть змогу поглянути в іншому світлі, особливо на період правління Яна Казимира і Міхала Корибути Вишневецького, а самого автора охарактеризував як старого воїна, який любив свою країну [18, s. 203]. Представник краківської історичної школи Юліан Бартошевич у своєму дослідженні «Historia literatury polskiej» коротко переповів події з життя Й. Єрлича, очевидно запозичивши їх із згаданого нарису К. Войцицького. Історик відгукнувся про Й. Єрлича як про набожного чоловіка, що був прив'язаний до Київської лаври, але закінчив тим, що перейшов в уніатське віросповідання. Та все ж про твір висловився досить критично, що автор зовсім не має таланту, а лише записував різні політичні події, свідком яких був особисто, все ж твір має чимало невідомих подробиць з історії України [9, s. 26].

Свої думки про характер твору Й. Єрлича висловив польський історик Віктор Чермак у статті «Kilka słów o polskich pamiętnikach XVII w» [10]. У цій статті В. Чермак поділив польські твори мемуарного характеру на дві групи: 1) щоденники або діаріуші, котрі писалися безпосередньо після зображуваних у них подій, від часу до часу з дня в день, з місяця у місяць; 2) «паміятники», тобто спогади з певного відтинку життя, написані через деякий час після подій. Щодо літопису Й. Єрлича історик зауважив, що його твір має складну структуру, який поєднує риси обох видів, все ж за своїм укладом ближче стоїть до форми діаріуша, аніж «паміятника», писаного після подій. В. Чермак звернув увагу, що у творі бракує повідомлень про значні періоди, у ньому є великі хронологічні пропуски. Лише від 1646 р. починаються більш детальні регулярні записи, а від 1649 р. знаходимо відомості з більшої частини місяців, а після 1651 р. – це типовий вид діаріуша. Окрім того В. Чермак відмітив, що за період 1649 – 1673 рр. у тексті твору є чимало неточностей у назвах і цифрах. Це він пояснив недбалістю і легковірністю Й. Єрлича, що він часто писав про події, свідком яких не був [10, s. 123].

Замітки про Й. Єрлича з'явилися на сторінках енциклопедичних видань, зокрема в «Encyklopedji Powszechnej» авторства К. Войцицького [19], пізніше у «Wielkiej encyklopedji powszechnej ilustrowanej» [16], у фундаментальному виданні «Polski słownik biograficzny» [17].

В українській історичній науці на його особу вперше звернув увагу В. Антонович. Він відмітив, що за змістом і характером викладу матеріалу твір слід віднести до мемуарів [1, s. 86]. Про Й. Єрлича є замітки в низці енциклопедичних видань України, зокрема П. Кулаковського

[4], І. Тесленка [6]. На твір Й. Єрлича звернув увагу Ю. Мицик в окремій статті [5], де автор коротко ознайомив з відомостями про Й. Єрлича та його рід і зупинився на його повідомленнях про події середини XVII ст. На таку ж тему опублікував свою статтю М. Кравець [3]. Останній назвав Й. Єрлича польським хроністом, який був тісно пов'язаний із інтересами польської шляхти, що й визначило його вороже ставлення до повстанських мас в Україні. М. Кравець для свого аналізу взяв лише фрагмент ««Latorisca ...» від арешту Б. Хмельницького і його втечі на Запорозжя і до смерті Б. Хмельницького та обрання гетьманом І. Виговського. Автор коротко переповідає події, викладені в цій частині твору. Вважає, що Й. Єрлич виправдовує «дії польських та литовських карателів в Україні» [3, с. 272]. На нашу думку, виклад подій 1648 – 1657 рр. у творі Й. Єрлича дає можливість іншого тлумачення його поглядів на цей період.

Найбільш ґрунтовне дослідження родоводу Й. Єрлича в українській історіографії здійснив Ігор Тесленко у розвідці «Родинний клан Єрличів» [7]. Він дослідив історію роду Єрличів від початку XVI ст., зібрав відомості про всіх відомих його представників. Довів, що у 20-х роках XVII ст. Йоахим Єрлич був ченцем Пустинного Микольського монастиря у Києві, в цей період змінив своє первісне ім'я Ян на чернече Йоахим.

Автор був шляхтичем із Волині, вважається, що народився він у с. Колимлі поблизу Острога, більшу частину життя провів на Київщині. Слушним є твердження І. Тесленка, що Єрличі не належали до великих заможних родів і мали «плебейське походження» [7, с. 146]. Усі свої маєтки вони тримали у заставному держанні, а не на приватновласницькій основі. Одним із його маєтків було с. Биків (нині на Житомирщині), багато його родичів і він сам пов'язаний із містечком Ходорків (нині теж Житомирська обл.). На сторінках свого твору Й. Єрлич часто підкреслює, що сповідує православну (грецьку) віру. Як православний віруючий, зокрема, обурюється утисками православної віри з боку поляків. Гостро виступає проти рішення короля Владислава IV, прийнятого ним у квітні 1647 р. з подання консилиуму духовенства, про заборону православним згадувати у «Символі віри» слова «... і від Сина сходжуваного Духа святого». Й. Єрлич заперечує королю, що православна Русь має бути у цьому відношенні під владою константинопольського патріарха і тільки той може вносити такі зміни у «Символ віри» [15, с. 91].

Все ж свій твір «Latorisec albo kroniczku...» в тогочасних традиціях писав польською мовою, щиро бідкався за майбутнє Речі Посполитої. При описі подій часто поляків називає «нашими» [15, с. 244–248]. Достеменних відомостей про освіту Й. Єрлича немає. О. Яблоновський вважає, що він міг навчатися у школі Київського православного братства [14, с. 68, 74]. Н. Яковенко висловила думку, що він навчався в Острозькій школі приблизно між 1605/06 – 1613/14 рр. [8]. У будь якому разі зміст твору Й. Єрлича засвідчує високу освіченість і певний літературний талант його автора.

Й. Єрлич прожив тривале й бурхливе життя за правління чотирьох польських королів: Зигмунта III, Владислава IV, Яна Казимира, Міхала Корибути Вишневецького. Свій твір він назвав «Latorisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów...». У ньому Й. Єрлич згадав, що його батько Олізар теж писав літопис, або «кройнічку», але твір загинув під час нападу на його маєток козацького загону. Можна думати, що Йоахим запозичив із батьківського твору деяку інформацію про події до 1648 р. Очевидно, Й. Єрлич почав писати свій твір у вигляді періодичних нотаток із 1620 р. відколи розпочав, з волі свого батька, військову службу під командуванням коронного гетьмана С. Жолкевського.

«Latorisec albo kroniczka...» Й. Єрлича є багатоплановим широкотематичним твором, засвідчує високий рівень освіченості автора. У ньому зачіпаються картини світової історії, знайдемо у ньому й хроніку поточних подій в Речі Посполитій, котрі відбулися протягом життя автора, подробиці його сімейного життя та інших шляхетських і аристократичних родин та інформацію про суспільну й побутову атмосферу на землях Київщини та Волині з 1620 по 1673 рр. У свій твір Й. Єрлич включив релігійні оповідання «Про створення світу», виписано із грецьких літописців і латинських хронік [15, с. 62–67], отож знайдемо у нього відомості зі світової історії від створення світу. Тут автор демонструє певне вільнодумство, намагається узгодити відомості Біблії із позитивними науковими даними. Помітним є критичний підхід автора в дусі тогочасного гуманістичного світогляду до повідомлень Святого Письма.

На сторінках «Літопису...» знайдемо відомості з історії давньої Греції, Риму, західноєвропейських країн, є оповіді з історії Київської Русі, зокрема про її хрещення. Привертає увагу оповідання «Прийняття поляками віри християнської католицизму від Римлян у 965 р. і

як Русь хрестилася, ким і якого року» [15, s. 67–68]. У цій оповіді ми не знайдемо жодних відомостей про хрещення Польщі, а лише про Русь, починаючи від княгині Ольги, яка прийняла хрещення в Константинополі, та про князя Володимира, який запровадив християнську віру в загальноруському масштабі. І зразу ж після відомостей про Русь автор подає короткі відомості з історії Польщі від смерті короля Владислава-Ягайла, густо перемішуючи їх із повідомленнями про появу комет, які на думку автора віщували погані події, чи то смерть короля, чи поразку у війні, або не урожай і голод тощо. Очевидно, Й. Єрлич не відділяв минулого Київської Русі від історії польської держави.

На сторінках твору автор дав характеристики королям, у першу чергу тим, при яких жив. Про Зигмунта III замітив, що за його правління все стало погано, дороговизна на все, монета добра срібна знецінилася, знецінилися й інші монети, у тому числі й золоті та талери» [15, s. 77]. Невисоку оцінку він дав і правлінню Яна Казимира, навіть зневажливо називав його замість Kazimierz Każy-рокою, за часів правління якого «спокою і миру не мали ... ані весілля, але завжди в смутку і тривозі дні свої проводили з плачем, а після нього дай боже в радості і кращих днях закінчити свій вік» [15, s. 313–314].

Переважну частину «Літопису...» займають біографічні відомості про самого Й. Єрлича та його родичів, високопоставлених сановників Київського та Волинського воєводств, повідомлення про їх маєтності та спори довкола них. Можемо зауважити, що на сторінках літопису переважають не розповіді про королів та загальнодержавні події, а приватні сімейні стосунки про родичів і знайомих. Очевидно, це й дало підставу В. Антоновичу та іншим історикам віднести твір Й. Єрлича до мемуарних, а не до класичних літописних. При цьому приватна інформація у ньому густо перемішується із повідомленнями про державні події, випадки із життя королів. Привертає увагу, що про себе автор пише як про третю особу, наприклад «пан Йоахим Єрлич взяв за дружину панну Маріану з дому Рогуських» [15, s. 80], або «у пана Йоахима Єрлича народився син Костянтин» [15, s. 81] тощо. Досить часто знаходимо повідомлення про ціни на різні товари. У першу чергу на продовольство, на торгах у містах і містечках, обурюється дороговизною, бідкається що урожаю не було [15, s. 82–83]. Цікавим нюансом серед скарг Й. Єрлича на дороговизну продуктів є його нарікання на дороговизну паперу, аркуш якого почали продавати по 4 шеляги. А це для нього дуже дороге [15, s. 313].

Цікавою є динаміка поглядів автора на українське козацтво. Його враження про козаків ми знайдемо уже на перших сторінках літопису. Тут є детальні оповіді про битви під Цецорою 1620 р. та під Хотином 1621 р., де він брав безпосередню участь і був поранений. Привертає увагу його висока оцінка військової майстерності українських козаків під командуванням П. Сагайдачного у Хотинській війні. Самого П. Сагайдачного він іменує гетьманом (хоч традиційно польські власті називали його старшим війська Запорізького), зазначає, що він у рицарській справі муж досвідчений і воїн великий і добрий, до його порад прислухалися зверхники польського війська, гетьман Ян Ходкевич і королевич Владислав [15, с. 40]. Автор акцентує на тому, що на початку битви захворів королевич Владислав, а пізніше 9 вересня захворів і помер під час битви й гетьман Я. Ходкевич, тож польське військо фактично лишилося без ефективного командування. Й. Єрлич у багатьох місцях свого твору зазначає, що головні удари турецьке військо спрямовувало саме проти козаків, намагаючись захопити їхні позиції. Він наводить слова, які нібито сказав турецький султан: «ляхи нашими будуть, як тільки розгромимо козаків», «ані їсти, ані пити не буду поки не приведете до мене отого Сагайдачного» [15, с. 45, 46]. Й. Єрлич із захопленням пише, що козаки ефективно відбивали усі атаки і залишилися на своїх позиціях, «найбільше турків положили», «турки з великими втратами змушені були відступити». Та й самі козаки 19 вересня вночі напали на турецький табір, побили багатьох яничарів, захопили багату здобич і повернулися неушкодженими [15, с. 45-46, 49, 52, 53].

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що Й. Єрлич започаткував традицію, яка є помітною в польській та українській історіографіях, про вирішальну роль козаків П. Сагайдачного у перемозі над турками у Хотинській війні 1621 р. Хоча Й. Єрлич досить стриманий у думках і про перемогу відкрито не говорить, а лише зазначив, що 2 жовтня від турків поступила пропозиція про переговори, а 8 жовтня укладено мир із турецьким султаном і татарським ханом. Як достовірну автор передає звістку, що султан вважав цю війну великою неславою для себе, багато потратив на війну, а нічого не здобув [15, с. 60].

Після того на сторінках твору знаходимо байдужі згадки про козацьке постання 1637 р., що польний гетьман Миколай Потоцький розгромив козаків під Мошнами, Кумейками та під Боровицею [15, с. 81]. Опісля подибуємо побіжну згадку, що козаки у 1638 р. знову почали війну. Тут він їх і не осуджує, і не схвалює.

Кардинально змінюється ставлення до козацтва після початку війни під проводом Богдана Хмельницького. Привертає увагу назва розділу про ці події – «Нещасливий початок хлопського розбою». Очевидно, визначення «нешасливий» має відношення до польського війська, адже йдеться тут про перемоги козацького війська під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та інші козацькі звитяги.

Загалом про Визвольну війну українського народу відгукується як про «війну хлопську чи домовий розбій», а повстанців називає «поганими псами, розбійниками» [15, с. 104, 106]. Б. Хмельницького постійно називає розбійником, зрадником, але все ж відмітив, що коли гетьман повернувся з-під Замостя і 27 грудня увійшов до Києва, то міщани радо його вітали, набагато радісніше, аніж колись офіційних воєвод [15, с. 106]. Повідомив, що кияни просили Б. Хмельницького, щоби він заборонив шляхті, полякам, євреям бувати в Києві.

Часто згадуваною подією початкового етапу визвольної війни є битва козаків під командуванням М. Кривоноса із загонами князя Яреми Вишневецького під Махнівкою. Ця подія описана в історичних монографіях, відображена у художніх творах (І. Нечуя-Левицького, Г. Сенкевича). Й. Єрлич детально оповідає про події на Київщині, у тому числі й про те, що діялося під Махнівкою. Він зазначив, що у червні 1648 р. багато селян почали збиратися у ватаги по містечках і селах, а потім, згуртувавшись, рушили до Паволочі, а звідти – до Махнівки, де було кілька сотень воїнів Київського воєводи Я. Тишкевича. Повстанці захопили та спалили замок і місто, побили чимало воїнів. Однак він не згадує ані козаків М. Кривоноса, ані жовнірів Я. Вишневецького. Про останнього зазначив, що він у той час відступив на Поділля до Погребища, а потім – на Волинь, до рідного Вишневеця. Отож, повідомлення Й. Єрлича дає підстави інакше поглянути на згадану битву.

Слід констатувати, що не всі події визвольної війни висвітлені однаковим чином. Маємо дуже поверхову згадку про Берестецьку битву 1651 р. Очевидно писав про неї на підставі різних слухів, але відмітив, що після неї селяни і козаки знову почали бунтувати і відгукувалися на універсали Б. Хмельницького, «пішли до нього як на мед». Більш детально описав битву під Батогом у травні 1652 р., провину за поразку польського війська у ній покладає на польного гетьмана Каліновського, який не слухав порад полковників, офіцерів і невдало розпорядився військом, яскраво змалював панічні настрої, страх та непевність серед шляхти після битви.

Про Переяславську раду 1654 р. не згадує, але зазначив, що кримський хан був більш прихильний до короля, тому козацький гетьман відправив посольство до царя і піддався йому з військом і усією Україною [15, с. 175]. Автор осуджує цей союз, зазначив, що й кримський хан його не схвалював. Не замовчав Й. Єрлич і перших незгод між Б. Хмельницьким і московським царем. Повідомив про невдоволення царя наслідками походу на Польщу у 1656 р., коли козаки, дійшовши до Любліна, не захотіли йти далі і повернулися в Україну. Цар вимагав, щоб гетьман приїхав до нього оправдатися за цю невдачу, однак той відмовився і навіть опалив бороду царському посланцю [15, с. 196].

Немає сумніву, що відомості про події Й. Єрлич подає на основі різних повідомлень, чуток, листів, котрі він отримував і які мали різний ступінь достовірності. У серпні 1648 р. він залишив свій масток і переховувався у Києво-Печерському монастирі, тому до нього доходили офіційні й неофіційні звістки про перебіг військових подій, переговорів, дипломатичних акцій. Усе ж в будь-якому випадку вони засвідчують тогочасну атмосферу у Києві та інших містах, ставлення шляхетських верств до тих подій.

Варто звернути увагу на публікацію текстів договорів між Б. Хмельницьким і польською стороною. Це не лише остаточні тексти договорів, але й попередні варіанти домовленостей між ворогуючими сторонами. Зокрема знаходимо тексти угоди короля з ханом під Зборовим та між королем і козаками у серпні 1648 р. [15, с. 130–136], пункти Білоцерківської угоди 1651 р. Знаходимо два варіанти Гадяцької угоди, один укладений з козаками у таборі 18 вересня 1658 р. та інший «Punkta Nadiackie zastanowione», поміщені після повідомлення про загальний сейм на початку 1659 р.

Окрім офіційних документів Й. Єрлич у своєму творі помістив низку приватних листів, які проливають додаткове світло на суспільну атмосферу, яка склалася на Київщині і Волині в часи козацької війни.

Окрім негативних відгуків про козаків та про Б. Хмельницького, у творі знаходимо ще гостріші відгуки про зверхників польського війська. У невдачах під Жовтими Водами і Корсунем й загалом у розпалюванні війни Й. Єрлич звинувачує коронного гетьмана М. Потоцького, який, на його думку, більше думав про п'ятику, жінок, панянок, аніж про державні справи. Він зовсім не дослухався до порад польного гетьмана, полковників, навіть короля. Через постійне п'янство стратив військо, поступив ганебно і неславно для Речі Посполитої. Багато хто радив йому дотримуватися миру з козаками і селянами і не йти з військом далеко в Україну, але через власну впертість він нікого не бажав слухати [15, с. 100]. Пізніше така думка про особисту вину М. Потоцького у розпалюванні війни знайшла відгук і підтримку у багатьох творах польської історичної літератури.

Цікавим фрагментом «Latorisca...» є два поетичних твори про Миколая Потоцького – «Пісня про пана Миколая Потоцького, гетьмана коронного, 1648 р.» і «Відповідь пана Потоцького на ті жовнірські слова» [15, s. 139–141]. У них М. Потоцький порівнюється з хижим звіром – «глянув як звір, рикнув як лев». Важко сказати, хто був їх автором, чи сам Й. Єрлич, чи це народні пісні того часу. По суті, це українські слова, записані латиницею, йдеться у них про поразки М. Потоцького під Жовтими водами та під Корсунем. Можна припустити, що вони написані в українському козацько-повстанському середовищі, але відповідали духу й настроям місцевої шляхти. У них ми читаємо застереження М. Потоцькому, який «луком, стрілами, порохом, кулями й мечем воює, але й до нього були рицарі й кавалери, що тим же воювали і від того ж меча повмирали». У віршах дорікається М. Потоцькому, що не слухав нічийх порад, «короля не знає, ради не дбає, сам собі сеймує», зневажав поручниками й ротмістрами, полишив шляхетських жінок і дітей на поталу запорожцям. Засторога М. Потоцькому «людей багато, чи ти їх звоюєш, чи ними зневажиш?». Зрештою дається йому порада чинити переговори і заплатити гроші за заслуги (мабуть жовнірам), «бо то є здавна заслуга славна Запорозького люду».

Ці вірші опублікував М. Костомаров у додатках до третього тому монографії «Богдан Хмельницький» під назвами «Песня о поражении Потоцкого 1648» і «Песнь о Потоцком» із приміткою, що друкує їх із рукопису XVII ст., з Літопису Єрлича [2, с. 314–315].

Не оминув автор своїм осудом і черкаського старосту Олександра Конєцпольського. У повідомленні про його смерть 31 березня 1659 р. він зазначив, що саме через його підстаросту Даніеля Чаплінського розгорівся вогонь війни, який приніс велику біду Польщі [15, с. 233]. Про командуючих польським військом під Пилявцями у 1648 р. відгукнувся, що їм більше личило б «талмуд учити, або на дудці грати, а не людьми управляти» [15, с. 104].

Гострокритичні висловлювання про польських воєначальників знаходимо і в пізніші періоди, автор звертає увагу на випадки підкупів та хабарництва навіть у вищих колах держави, зокрема під час елекції нового короля після зречення Яна Казимира. Осуджує прояви підступництва, марнотратства у їх середовищі. Описуючи весілля князя Дмитра Вишневецького з княгинею Заславською, обурюється що на театральну виставу на ньому було витрачено 60 тисяч злотих, які можна було б витратити на шпиталі, на допомогу пораненим жовнірам [15, s. 349].

Не полишає поза увагою й діяння козаків упродовж 1660-х років. Зупиняється на спробах козаків і поляків порозумітися у цей час, зокрема про посольство сенаторів, яке очолив князь Чарторийський, до П. Дорошенка як до козацького гетьмана у травні 1669 – травні 1670 рр. Позитивно відгукнувся про запорожців гетьмана Ханенка, який був прихильний до Речі Посполитої. Автор жаліє, що такі спроби порозуміння не завершилися позитивним результатом. Через це він засуджує непостійність козаків та їх очільників, які кидалися то до татар, то до турків, то до Москви, то знову до короля. В його баченні козакам не вистачало постійності, ясного розуміння цілей у боротьбі.

Осудження повстанців не є дивним. Для автора, який почував себе вірним обивателем Речі Посполитої, залишався незрозумілим такий широкий вибух селянсько-козацького невдоволення. На сторінках твору «Latorisec albo kroniczka...» знайдемо чимало важливих деталей як офіційних, так і побутових. Є тут чимало цінної краєзнавчої інформації про події на Київщині, Житомирщині, інших регіонах Волині, свідчення генеалогічного характеру, повідомлення про одруження, народження, смерть відомих і невідомих в історії осіб.

Можемо підсумувати, що у цьому творі знаходимо думку пересічного, але високоосвіченого й свідомого обивателя Київщини та Волині щодо тих суспільних, політичних, військових подій, які потрясли Річ Посполиту упродовж 1620–1673 рр. Твір є яскравим

свідченням суспільної свідомості середніх прошарків громадськості, які не були байдужими до політичних подій, але яких, у першу чергу, турбували щоденно-побутові проблеми, власницькі відносини, ціни на товари першої необхідності, громадський спокій. Тому, не поділяючи критичної оцінки Юліана Барошевича про автора «Latorisca...», можемо стверджувати, що цей твір є важливим джерелом для вивчення реального повсякденного життя у першу чергу дрібношляхти українських земель, котрі входили до складу Речі Посполитої.

Загалом «Літописець або хронічка...» Й. Єрлича залишається цікавим об'єктом спеціального дослідницького інтересу. На часі і її переклад, і публікація українською мовою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства. Острог, Нью-Йорк, 2003. С. 86.
2. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. Т. 3. // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. Т. 11. Санкт-Петербург, 1870. 359, III с.
3. Кравець М. Польський хроніст Й. Єрлич про Визвольну війну українського народу // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. Київ, 2000. Вип. 7. С. 268–274.
4. Кулаківський П. Єрлич Йоахим // Острозька Академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання. Острог, 1997. С. 47–48.
5. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. очима Єрлича // Архіви України. 1995. № 4–6. С. 33–40.
6. Тесленко І. Єрлич Йоахим Олізарович // Києво-Могилянська академія в іменах (XVII – XVIII ст.). Енциклопедичне видання. Київ, 2001. С. 205–206.
7. Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум. 2004. Вип. 4. С. 135–188.
8. Яковенко Н. Нові джерела до історії Острозької школи – першого навчального учбового закладу вищого типу у східних слов'ян // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. 20–24.04.1988р. Львів, 1988. С. 40–42.
9. [Bartoszewicz J.] Dzieła Juliana Bartoszewicza. T. 2. Historia literatury polskiej. Kraków, 1877. S. 26.
10. Czermak W. Kilka słów o pamięnikach polskich XVII wieku // Ateneum. 1896. T. IV (84). S. 117–135.
11. Doniesienie literackie // Biblioteka Warszawska. 1852. № 1. S. 199.
12. Latopisec albo kroniczka Joachima Jerlicza. T. 1. Warszawa, 1853. IX, XLIV, 187 s.
13. Latopisec albo kroniczka Joachima Jerlicza. T. 2. Warszawa, 1853. 213 s.
14. Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohylanska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. Kraków, 1899 – 1900. S. 68–74.
15. [Jerlicz J.] Latopisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów // Южнорусские летописи. Киев, 1916. С. 37–390.
16. Kochanowski J. Jerlicz Joachim // Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. T. XVI. Warszawa, 1903. S. 873.
17. Perdenia J. Jerlicz (Irlicz) Joachim // Polski słownik biograficzny. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1964. T. XI. S. 175–176.
18. Wójcicki K. Wł. Joachim Jerlicz i latopisec albo kroniczka jego od r. 1620 do 1673/ K.Wł. Wójcicki // Biblioteka Warszawska. 1852. № 2. S. 189–204.
19. Wójcicki K. Jerlicz (Joachim) // Encyklopedia Powszechna. Warszawa, 1863. T. XIII. S. 255–257.

REFERENCES

1. Antonovych V. (2003). *Lektsiyy z dzhereloznavstva* [Lectures on historical source study]. Ostroh, N'yu-York. S. 86.
2. Kostomarov N. (1870). *Bohdan Khmelnytskyy*. T. 3. Ystorycheskye monohrafyy y yzsedovanyya Nykolaya Kostomarova. T. 11. Sankt-Peterburh. 359, III s.
3. Kravets M. (2000). *Polsky khronist Y. Yerlych pro Vyzvolnu viynu ukrayinskoho narodu* [Polish historian Joachim Jerlicz about the B. Khmelnitsky liberation war of the Ukrainian people]. Ukrayinska kozatska derzhava: Vytoky ta shlyakhy istorychnoho rozvytku. Kyiv. 7. 268 – 274.

4. Kulakivskyy P. (1997). *Yerlych Yoakhym* [Yerlych Yoakhym]. Ostrozka Akademiya XVI – XVII st. Entsyklopedychne vydannya. Ostroh. S. 47 – 48.
5. Mytsyk Yu. (1995). *Natsionalno-vyzvolna viyna ukrayinskoho narodu seredyny XVII st ochyma Yerlycha* [B. Khmelnytsky liberation war of the Ukrainian people in the middle of XVII is by the view of Yerlych]. Arkhivy Ukrayiny. № 4–6. S. 33–40.
6. Teslenko I. (2001). *Yerlych Yoakhim Olizarovych* [Yerlych Yoakhim Olizarovych]. Kyievo-Mohylyanska akademiya v imenakh (XVII – XVIII st.). Entsyklopedychne vydannya. Kyiv. S. 205–206.
7. Teslenko I. (2004). *Rodynnyy klan Yerlychiv* [Yerlych`s family]. Sotsium. Vyp. 4. S. 135–188.
8. Yakovenko N. (1988). *Novi dzherela do istoriyi Ostrozkoyi shkoly – pershoho navchalnoho uchbovoho zakladu vyshchoho typu u skhidnykh slov`yan* [The new sources of the history of Ostrog school was the first east Slavic institution of higher education]. Prohresyvna suspilno-politychna dumka v borotbi proty feodalnoyi reaktsiyi ta katolytsko-uniatskoyi ekspansiyi na Ukrayini. Tezy respublikanskoyi naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi. 20 – 24. 04. 1988 r. Lviv. S. 40–42.
9. [Bartoszewicz J.] *Dzieła Juliana Bartoszewicza*. T. 2. Historia literatury polskiej. Kraków, 1877. S. 26.
10. Szermak W. *Kilka słów o pamięnikach polskich XVII wieku* // Ateneum. 1896. T. IV (84). S. 117–135.
11. *Doniesienie literackie* // Biblioteka Warszawska. 1852. № 1. S. 199.
12. *Latopisec albo kroniczka Joachima Jerlicza*. T. 1. Warszawa, 1853. IX, XLIV, 187 s.
13. *Latopisec albo kroniczka Joachima Jerlicza*. T. 2. Warszawa, 1853. 213 s.
14. Jabłonowski A. *Akademia Kijowsko-Mohylanska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*. Kraków, 1899–1900. S. 68–74.
15. [Jerlicz J.] *Latopisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów* // *Yuzhnorusskiye letopisy*. Kyiv, 1916. S. 37–390.
16. Kochanowski J. *Jerlicz Joachim* // *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. T. XVI. Warszawa, 1903. S. 873.
17. Perdenia J. *Jerlicz (Irlicz) Joachim* // *Polski słownik biograficzny*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1964. T. XI. S. 175–176.
18. Wójcicki K. *Wł. Joachim Jerlicz i latopisec albo kroniczka jego od r. 1620 do 1673* // *Biblioteka Warszawska*. 1852. № 2. S. 189–204.
19. Wójcicki K. *Jerlicz (Joachim)* // *Encyklopedia Powszechna*. Warszawa, 1863. T. XIII. S. 255–257.

Одержано 4.10.2018.

УДК (477):784.4 «16/17»

Мерімерін Євген,

Здобувач,

izhenia@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0904-9412>

Інститут історії України

НАН України,

вул. Грушевського, 4, м. Київ,

Україна, 01001

Merimerin Ievgen,

Applicant,

izhenia@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0904-9412>

Institute of History of Ukraine

NAS of Ukraine,

4, Hrushevskogo Str., Kyiv,

Ukraine, 01001

Відображення в історичних піснях і думках тематики національно-визвольної боротьби в Гетьманщині

У статті проаналізовано особливості відображення національно-визвольних змагань населення Гетьманщини в другій половині XVII – на початку XVIII ст. в історичних піснях та думках. Народні пісні та думи